

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ, ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Лариса Азарова (Вінниця)

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Одним з актуальних питань опрацювання і нормалізації термінології в усіх мовах є питання про джерела творення термінології і наукове осмислення цих джерел. Словникове багатство української мови створювалося протягом багатьох віків. За своїм складом термінологія української науки неоднорідна, бо шляхи її творення різні, індивідуальні. Одним із джерел збагачення словникового складу кожної мови в процесі її розвитку є запозичення з інших мов. Основну частину лексики української мови становлять власне-українські слова, наприклад: *кров, мозок, вівця, мед, дерево*. Значна частина української лексики спільнослов'янська, бо успадкована від спільнослов'янської мови - основи. З деякими звуковими відмінами вона властива всім або більшості слов'янських мов. Серед спільнослов'янських слів немало таких, які в однотипній загалом формі також збереглися і в інших споріднених мовах індоєвропейської сім'ї. Виразно в термінотворенні простежується орієнтація на засоби рідної мови. Чимало термінів утворено з опорою на дериваційну базу української мови, шляхом термінологізації давно відомих слів або за певною традиційною словотвірною моделлю (іменники, дієслова).

Частина загальноновживаних і зрозумілих для носіїв української мови слів сформувалась на ґрунті давньоруської мовної основи. Наприклад, такі слова, як *сім'я, ківи, собака* з незначними звуковими відмінами властиві також іншим двом східнослов'янським мовам - російській і білоруській. Іншим джерелом збагачення словникового складу кожної з мов виступає запозичення, використання з певними фонетичними змінами слів з інших мов.

У термінотворчому процесі кінця XIX початку XX століття простежується незначний вплив російської мови, який найбільше виявився у використанні термінів на зразок: *склоненє, спряженє* та ін. Помітною була також тенденція до заміни цих термінів власне-українськими, наприклад, *союз-сполучник, залог-стан* тощо [1].

Певне місце в лексиці української мови належить старослов'янським словам. Старослов'янська мова через релігійну літературу набула значного поширення в Київській Русі, помітно збагатила давньоруську писемність. Проникали старослов'янські слова, а також суфікси і префікси і до живої народної мови.

З другої половини XVII початку XVIII ст., після приєднання України до Росії, українська мова почала активно засвоювати слова з російської мови - адміністративні, суспільно-політичні, виробничі та військові терміни, побутову лексику (*чиновник, указ, завод*). За зразком російських слів і виразів утворювали слова в українській мові, серед них і термінологічні словосполучення: *доповідач - докладчик, місяцехід - луноход*.

Серед впливів, які позначилися на формуванні терміносистеми в українській мові, значнішим, порівняно з іншими, виявився вплив польської мови, яка виступила джерелом запозичень як багатьох слів, так і окремих морфем. Нерідко польська мова ставала мовою-посередницею, через яку до складу української мовознавчої термінології ввійшло немало слів з інших мов, зокрема чеської, сербської, німецької. Вплив польської мови на формування української термінології у кінці XIX-XX ст. пояснюється, по-перше, тим, що на той час польська мовознавча термінологія вже в основному сформувалась, була досить розвиненою. Як зазначає І. Огієнко, "польська мова не мала занадто невдалих термінів, бо дуже давно латинська термінологія була перекладена на польську народну мову" [3]. Немало термінів, уживаних

в українській граматичній літературі, потрапили до неї безпосередньо з польської мови.

Давніми запозиченнями здебільшого виступають слова, засвоєні з тюркських і деяких інших східних мов. Це найменування страв, одягу, рослин, будівель (*гарбуз, халва, ізюм, сарай, базар, ярлик, торба*). Українська мова засвоїла також певну кількість слів з німецької мови. Німецькі за походженням слова стосуються насамперед ремесел, медицини, мистецтва та військової справи: *цех, масштаб, вексель, курорт, квасоля, кухня*. Трапляються випадки, коли у деяких працях паралельно з українськими термінами вживаються їх німецькі відповідники. Прикладом таких термінів може бути слово *зложенє* (основоскладання).

З середини XVIII ст. починається помітний вплив французької мови. Це назви деяких суспільно-політичних понять, а також слова, пов'язані з побутом, технікою (*люстра, абажур, одеколон, пудра, кабінет, гарнізон, корпус, департамент, костюм, афіша*).

Англійські запозичення проникають до української лексики, починаючи з XIX ст., переважно через російську мову і стосуються техніки, політики, спорту, мореплавства, побуту (*лідер, мітинг, старт, фініш, бокс, яхта, комбайн*). Також і з інших західноєвропейських мов українська мова засвоїла певну кількість слів. Найбільше з грецької та латинської мов, які взагалі суттєво вплинули на формування української літературної лексики. Грецькі й латинські слова засвоювались здебільшого через мови сусідніх народів по-різному. Значне місце належить безпосереднім запозиченням з інших мов, переважно з мов сусідніх народів. Засвоєнню грецизмів, наприклад, сприяло проживання в давні часи греків у Криму і по чорноморському узбережжі Кавказу. Більшість латинізмів засвоєно пізніше, починаючи з XV-XVII століть, коли латинську мову в Західній Європі почали вивчати в школах України. В той час і навіть у XVIII столітті в Україні використовувалась латинь як мова науки і міжнародних відносин. Отже, грецькі й латинські слова в українській мові запозичувались у різні історичні епохи: значна їх частина увійшла до складу лексики української мови, підпорядковувалась законам її граматики, вимови. Латинські слова використовувались ораторами, вченими, політичними й державними діячами різних епох і країн для виступів і написання наукових праць. У них знаходили необхідні засоби лаконічності, виразності й чіткості вислову. На основі латинської мови й досі виникає немала кількість слів у всіх галузях науки. Такі слова, частково й афікси, змінюючись граматично й фонетично, наповнюються новим сучасним змістом. Чимало латинських запозичень усталилось у соціально-політичній лексиці (*депутат, юрист, юстиція, прокурор, екскурсія, партія*); немалою є група латинських запозичень у соціальних сферах життя (*ректор, декан, студент*). Не обійтися без них і на заводах, фабриках, будовах, у колгоспах, лабораторіях (*мотор, майстер, центнер*), у побуті (*олія, сокира, вино, петрушка, капуста*).

В українській мові здавна засвоювались слова з грецької мови - назви предметів (*баня, миска*), рослин і тварин (*мак, м'ята, кит, крокодил*), власні імена (*Софія, Олександр, Зоя*), найменування державно-релігійних понять (*вівтар, ангел, ікона, ладан, літургія*). Основна ж частина грецьких за походженням слів - це слова-терміни, які належать до різних галузей науки, культури, мистецтва (*астрономія, азот, клімат, префікс, флексія*). З грецьких словотвірних елементів також утворились нові слова: (*аеростат, автодром, фотограф, термостат*). Наприклад, слово *гімназія* - походить від грецького *гімнасій*. Назва олімпійських ігор утворилась від назви міста Олімпія, побудованого в Греції на березі річки Алфей [2]. Отже, грецькі й латинські запозичення засвоювались різними шляхами, способами, зазнавши багатьох семантичних і, особливо, граматичних та орфоепічних змін.

У сучасних термінознавчих працях неоднозначно трактуються термінологічні запозичення. Іноді терміном **запозичення** іменується процес термінологізації слів

загальнолітературної мови (канал – у теорії інформації, викривлення – в радіотехніці). За класифікацією Г. Рондо, такі запозичення (із "своїх" мов, але з інших лексичних шарів) називаються **внутрішніми**. Вони, як і зовнішні запозичення, слугують джерелом створення деяких термінів. Частіше, однак, під запозиченням прийнято розуміти саме "зовнішнє", тобто засвоєння з інших мов.

Процес запозичення слів-термінів дещо інший, ніж запозичення слів-нетермінів літературної мови. Тому існуючі в лексикології класифікації запозичень в основному **застосовані** і до спеціальної лексики. Типові особливості термінологічних запозичень можна звести до таких процесів:

1. Засвоєння запозичень через різні публікації.
2. Свідомий вплив на процес запозичення, що пов'язано з можливістю планомірного формування терміносистем.

Запозичення – явище закономірне, ознака збагачення мови, а не її збіднення. Процес також, без сумніву, становить своєрідний спосіб оновлення лексики кожної мови – як за рахунок іншомовних ресурсів, так і власне національних. Цей процес – калькування – призводить до появи в мові дериватів, тотожних не тільки семантично, а й щодо засобів вираження. Утворення міжслов'янських омонімів у системах термінів із подібною чи однаковою структурою, семантикою і мотивацією фактично слугує засобом інтернаціоналізації термінологій різних мов, отже й української.

Переселення етносу в інші країни, вплив іншого суспільно-політичного і мовного оточення також позначається на словнику рідної мови, яка при цьому поповнюється назвами нових реалій, вдосконалюється семантично, що полегшує пристосування мовців до нових умов життя. Важливу функцію в цьому процесі відіграє калькування іншомовних лексичних одиниць, що значною мірою позначається на складі словника української мови.

Поповнення лексичних засобів кожної мови за рахунок іншої, як відзначає Е. Хауген, не можливе без калькування, копіювання іншомовних лексичних одиниць такими двома способами:

1. Пофонемним відтворенням оригіналу, тобто створенням фонемної копії-запозичення;
2. Уживанням власних морфем, що їх вимагає оригінал, створенням морфемної копії або кальки [4].

Таким чином, маючи за спільну ознаку іншомовне походження і підлягаючи тому ж самому процесу засвоєння (копіювання), запозичення і калька відрізняються тим розміром, у межах якого відтворюється іншомовна модель: у кальці – цей процес стосується **морфем** чи навіть слів, а при запозиченні зміни стосуються переважно фонем. Реалізація калькування як більш складного за своєю суттю процесу стає можливою для двомовців лише на тому рівні розвитку двомовності, який дозволяє "не тільки зрозуміти запозичення, а й осмислювати словотвірну структуру іншомовної назви, оскільки в словотвірній структурі слова конверсуються і по ній же розпізнається його мотивованість" [4]. Відтворення мотивації запозичення власне і відбувається в кальці, копіювання морфемної структури іншомовного зразка слугує тільки засобом цього. Особливістю семантичного калькування, якою воно відмежовується від результатів розвитку значень звичайних слів, є те, що калькування з'являється внаслідок іншомовного впливу, який за умов безпосередньої мовної взаємодії значно активізується, призводячи до широкомасштабної імміграції семантичних кальок мовою-запозичувачем. Обсяги значення власних українських слів збільшуються у всіх випадках семантичного калькування. При цьому новий скалькований компонент семантичної структури дозволяє використовувати власну лексичну одиницю в нових, незвичайних для неї контекстах і паралельно з раніше створеними мовою номінативними одиницями з тим

самим значенням, що й набутий семантичний компонент кальки. Внаслідок цього процесу зростають випадки синонімії та омонімії, у зв'язку з чим більш важливою для встановлення значень слова стає роль контексту.

Таким чином, запозичення слів властиве усім мовам, виступає ознакою життєздатності певної мови. Різноманітні історичні зв'язки українського народу з різними народами Сходу й Заходу, потреба називати нові поняття, реалії, які наявні в інших народів, загальний розвиток науки і культури, виробництва і суспільного життя, а також немало інших соціальних чинників, - усе це зумовлювало і зумовлює засвоєння слів з інших мов. Збагачуючи українську мову, збільшуючи її виражальні можливості як засобу спілкування в суспільстві, іншомовні слова більшою чи меншою мірою поступово втрачають свій іншомовний характер, фонетично й морфологічно засвоюються українською мовою. Це особливо стосується найдавніших і давніх запозичень. Комплекс питань, які стосуються історії формування української термінології, української літературної мови та її стильової розбудови, належить трактувати не тільки як закономірну еволюцію мови, зумовлену історією її носіїв, а й з погляду творчості індивідів, зі своїм світобаченням, які, усвідомлюючи постійне взаємопроникнення національного й інтернаціонального, спрямовували її в русло загально-української єдності та європейської цивілізації. Бо кожна природно сформована система, отже й мовна система, розвивається за законами спадковості й еволюції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Захарчин В.В. Українська мовознавча термінологія XIX початку XX ст. Автореф. дис ... канд. філол. наук. - К. - 1995.
2. Краковецька Г.О. Латинські й грецькі слова в сучасній українській мові. Українська мова і література в школі. № 4. - 1975.
3. Огієнко І. Історія української літературної мови. К.: Либідь. - 1995.
4. Русанівський В.М. Українська мова. К.: Радянська школа. - 3 вид. - 1981.
5. Суперанская А.В. Общая терминология. М.: Наука. - 1989.

Наталія Цимбал (Умань)

ОНОМАСІОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ОРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ ЗАСОБАМИ СУФІКСАЦІЇ

У сучасному мовознавстві словотвір розглядається як частина ономасіології на підставі того, що він забезпечує процес номінації [2, 145]. Вираження належності слова до певної ономасіологічної категорії (атрибутивності, предметності, процесуальності) відбувається також і засобами морфологічного словотвору (зокрема суфіксації). Це особливо важливо для мови науки, тому що дає можливість забезпечити високий рівень системності термінологічної лексики [5, 120]. Повною мірою це стосується й української термінології органічної хімії. Значна частина аналізованих нами суфіксів виділяється в складі прямих запозичень (*абсорбер, асоціат*), такі слова не належить до морфологічних дериватів в українській мові. Розглядаються ці суфікси в дослідженні на підставі словотворчого значення, яке виявляється за принципом словотвірної аналогії.

Ономасіологічна категорія предметності термінології органічної хімії в аспекті частиномовного вираження репрезентована іменниками. Предметність реалізується за допомогою суфіксів *-ач, -ник, -ер, -ант (-янт), -ент (-єнт), -ор, -атор (-ятор), -он, -ин (-ін, -ін), -ік (-ик), -ок* та ін., які мають більш конкретні словотворчі значення інструментальності, речовинності та суб'єктності.

Словотворче значення інструментальності репрезентоване у структурі похідних віддієслівних іменників з суфіксами *-ач, -ник, -ор, -ер, -ант (-янт)*. Це назви приладів і назви речовин чи їх складових з узагальненою семантикою засобу дії (диференціації словотворчих формантів окремо для назв приладів і назв